

Józefcki, Jan

Zachodnie Mazowsze w latach I wojny światowej (1914-1918) : część II

Rocznik Mazowiecki 16, 63-73

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Józefcki

Zachodnie Mazowsze w latach I wojny światowej (1914–1918)

Część II

5. Warunki życia mieszkańców

Okres I wojny światowej był zbyt krótki, aby w sposób naturalny mogły zajść większe zmiany w strukturze społecznej ludności. Z uwagi jednak na ekstremalne warunki życia ludności, dały się zaobserwować pewne ruchy społeczne. Stosunkowo najmniejsze zmiany zaszły na wsi zarówno wśród chłopów, jak i wśród ziemiaństwa. Znacznej pauperyzacji ulegli natomiast robotnicy z uwagi na zamknięcie bądź likwidację wielu zakładów przemysłowych. Znaczna grupa robotników zubożała i powiększyła grono biedoty miejskiej. Najostrzej problem ten wystąpił w Żyrardowie, który do wybuchu wojny był największym skupiskiem robotniczym na zachodnim Mazowszu.

Mimo że w 1915 r. część wysoko wykwalifikowanych robotników wywieziono w głąb Rosji (po części wyjechali dobrowolnie) oraz że w początkach 1915 r. władze rosyjskie wywiozły robotników posiadających obywatelstwo niemieckie lub austro-węgierskie¹, a także część bezrobotnych osadzono na wsi – w maju 1915 r. w Żyrardowie zarejestrowano 1980 osób poszukujących pracy. Udało się znaleźć zajęcie 152 osobom, brakowało nadal zatrudnienia dla 1284 osób². Podobnie było w Rawie, gdzie Komitet Obywatelski skierował do pracy 171 bezrobotnych³, Sekcja robót publicznych była również zorganizowana przy Powiatowym Komitecie Obywatelskim w Sochaczewie⁴.

¹ M. Motas, *Zatrudnienie bezrobotnych w Królestwie Polskim (VIII 1914 – VIII 1915)*, w: *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, red. S. Kalabiński, Warszawa 1973, t. V, s. 241–243.

² AAN, CKO, Biuro Pośrednictwa Pracy. Sprawozdania i korespondencja, sygn. 194.

³ Ibidem, Sprawozdania Komitetu Obywatelskiego powiatu rawskiego, sygn. 377.

⁴ Ibidem, Komitet Obywatelski powiatu sochaczewskiego, sygn. 806.

5.1. Szkolnictwo i kultura

Szkolnictwo szczebla podstawowego rozpoczęło organizować tuż po zakończeniu działań wojennych w 1915 roku. Szkoły zakładano samorzutnie, z inicjatywy mieszkańców poszczególnych miejscowości. Władze niemieckie nie udzielały pomocy w tych inicjatywach, jednak nie przeszkadzały w działaniu. Największym problemem w zorganizowaniu nauki był brak kadry nauczycielskiej (po części była zmobilizowana do armii rosyjskiej, a po części wyjechała w głąb Rosji) oraz brak sprzętu szkolnego, który został zdewastowany. Z braku nauczycieli nie można było uruchomić w Gąbinie 4-klasowej szkoły miejskiej i trzech szkół elementarnych⁵. Generalnie, szkolnictwo elementarne w lepszej sytuacji było w miastach – łatwiej było o nauczycieli. W Łowiczu w 1915 r. na 1702 dzieci w wieku szkolnym naukę podjęło tylko 530. Uruchomiono 10 szkół (w tym tylko jedną 2-klasową), zatrudniono 12 nauczycieli i 6 osób niewykwalifikowanych (kandydatów na nauczycieli)⁶. W roku szkolnym 1917/1918 szkół elementarnych było już 12, w tym dwie koedukacyjne. Ogółem uczyło się 622 dzieci wyznania chrześcijańskiego i 233 dzieci żydowskich⁷. W Skierniewicach w roku szkolnym 1917/1918 funkcjonowały cztery szkoły elementarne, w których łącznie uczyło się 1269 dzieci (w tym 3 polskie szkoły liczyły 916 uczniów, a 1 żydowska – 353 uczniów). Była również prywatna szkoła żydowska, licząca 70 uczniów. W szkołach tych uczyło ogółem 24 nauczycieli⁸. W 1916 r. w Mogielnicy funkcjonowały 3 szkoły elementarne (męska, żeńska i koedukacyjna). Budżet szkolny ze składek rodziców w 1917 r. wynosił 2146 marek⁹.

W Gąbinie zajęcia w szkołach wznowiono 1 sierpnia 1915 r. W roku szkolnym 1915/1916 nauka odbywała się w 4 szkołach elementarnych, z których 2 były polskie, a 2 niemieckie. W 3 szkołach uczyło się 165 dzieci (z jednej brak danych)¹⁰. Od 14 listopada 1915 r. Komitet Obywatelski zdecydował o utworzeniu 2 szkół elementarnych dla dzieci żydowskich, które uczęszczały dotąd do szkół polskich bądź niemieckich¹¹. Szkoła elementarna w Mszczonowie funkcjonowała w czasie I wojny światowej z przerwą w czasie działań wojennych (29 września 1914 – 15 marca 1915 r.). Budynek szkolny został zdewastowany przez wojska rosyjskie (ławki i książki z biblioteki wykorzystano jako opał). Po wznowieniu nauki szkoła przeszła reorganizację. 8 października 1917 r. inspektor szkolny zniósł klasę wstępną, mianując ją pierwszą. W ten sposób szkoła uzyskała cztery, a od następnego roku pięć klas¹². W grudniu 1917 r. w Mszczonowie były 2 szkoły, 5 nauczycieli i 481 uczniów. Stan szkół przedstawiał się następująco¹³:

⁵ APPL, AMGb, Akta dotyczące statystyk, sygn. 472, k. 11-12.

⁶ APŁW, AMŁw, Volksschulen, sygn. 54.

⁷ Ibidem, O statystycznych danych dotyczących się Magistratu m. Łowicza, sygn. 191.

⁸ Z. Skupiński, *Szkolnictwo...*, s. 67.

⁹ APMG, AMMo, Akta o szkołach, sygn. 218, k. 18 i 28.

¹⁰ APPL, AMGb, sygn. 472, k. 11-20.

¹¹ J. Szczepański, *Dzieje Gąbina...*, s. 236.

¹² J. Józefcki, *Mszczonów. Dzieje miasta 1245–1989*, Mszczonów 2000, s. 239-240.

¹³ Stan szkolnictwa powszechnego w grudniu 1917 r. na terytorium obu byłych jeneralnych gubernatorstw: warszawskiego i lubelskiego, „Statystyka Polski” 1919, t. I, s. 4-5.

Szkoła publiczna miejska – 5 klas; 4 nauczycieli; 331 uczniów (177 chłopców, 154 dziewczynki):

I klasa – 88 uczniów

II klasa – 114 uczniów

III klasa – 85 uczniów

IV klasa – 31 uczniów

V klasa – 11 uczniów.

Szkoła wyznaniowa żydowska:

– 3 klasy

– 1 nauczyciel

– 150 uczniów (60 chłopców, 90 dziewcząt).

Stan szkolnictwa powszechnego w miastach i osadach zachodniego Mazowsza zależał od miejscowych możliwości (tab. 1).

Tabela 1. Stan szkolnictwa powszechnego w miastach i osadach zachodniego Mazowsza (1 grudnia 1917 r.)

Miejscowość	liczba szkół	liczba nauczycieli	liczba uczniów	liczba uczniów na 1 000 mieszk.
Mogielnica	3	5	405	105
Biała	3	3	194	102
Mszczonów	2	5	481	101
Nowe Miasto	2	4	284	97
Rawa	4	9	656	96
Skierniewice	5	24	1339	95
Łowicz	11	30	1259	85
Grodzisk	11	18	661	67
Sochaczew	2	9	250	64
Żyrardów	6	18	1125	58
Wiskitki	2	3	170	56
Kutno	4	11	672	38

(Źródło: *Stan szkolnictwa...*, „Statystyka Polski” 1919, t. I, s. 4-5).

W znacznie gorszej sytuacji było szkolnictwo elementarne na terenach wiejskich, gdzie wiele szkół istniejących do wybuchu wojny w pierwszym okresie nie zostało uruchomionych. Reaktywowano również szkoły średnie. W Łowiczu od listopada 1915 r. zaczęły działać dwie średnie szkoły ogólnokształcące. Były to gimnazja początkowo 7-, później 8-klasowe. W gimnazjum męskim podjęło naukę 169 uczniów, w żeńskim – 155 uczennic¹⁴. Szkoły otrzymywały dotacje z magistratu łowickiego oraz pobierały opłaty od uczącej się młodzieży. Do 1918 r. liczba uczniów wzrosła już do 243, a uczennic – do 215¹⁵.

¹⁴ R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1921, s. 236.

¹⁵ APLW, AMLw, sygn. 191, nlb.

Aby przygotowywać kadry nauczycielskie, 27 września 1916 r. w Łowiczu utworzono Seminarium Nauczycielskie z kursem 4-letnim. Naukę podjęło w nim 30 uczniów¹⁶. W Rawie starania o uruchomienie męskiej szkoły średniej trwały przez cały okres okupacji. Z braku odpowiedniego budynku przyjęto ofertę właścicielki żeńskiej szkoły średniej, która zobowiązała się do uruchomienia 4-klasowej średniej szkoły męskiej, a rada miejska zobowiązała się wypłacać jej subsydium w wysokości 7500 marek¹⁷. Szkoła Realna w Skierniewicach uruchomiona została 13 października 1915 r. przy ul. Kolejowej w budynku drewnianym, zajmowanym ongiś przez pocztę konną. W tym czasie trwała już budowa nowej szkoły, podjęta przez Cz. Strzeleckiego, Bindera i Gardzyńskiego. Budynek szkolny był gotowy w czasie jeszcze działań wojennych nad Rawką (1914/1915), został jednak częściowo zniszczony, gdyż ludność powyrywała okna i drzwi, a Niemcy w czasie rekwizycji wymontowali urządzenia wewnętrzne. Dopiero w roku szkolnym 1915/1916 budynek został doprowadzony do stanu używalności¹⁸. W roku szkolnym 1915/1916 było czynnych 6 klas, w których uczyło się 125 uczniów. Dyrektorem szkoły został inż. Stefan Gładcki, a od 1916 r. – Jan Kurtz. Warunki nauczania były trudne. Początkowo prowadzono zajęcia w budynku drewnianym, później w prowizorycznie wykończonym gmachu szkolnym, wilgotnym i nieopalanym. Dyrektor Jan Kurtz, pragnąc przekształcić szkołę realną w gimnazjum, wystąpił w tej sprawie z pismem do General-Gubernatora Warszawskiego. Władze niemieckie udzieliły zgody i pozostawiły zarządowi koła Polskiej Macierzy Szkolnej wolną rękę w wyborze typu szkoły. Zdecydowano ostatecznie na przekształcenie szkoły w 8-klasowe gimnazjum realne z wykładami języka łacińskiego. W roku szkolnym 1916/1917 w szkole uczyło się już 165 uczniów i nadal liczba ta ulegała zwiększaniu, aż do czasu wyzwolenia miasta spod okupacji niemieckiej¹⁹. W latach 1917–1918 w Gąbinie zabiegano o reaktywowanie szkoły średniej. Wcześniej uruchomiono przygotowawcze kursy gimnazjalne, zorganizowane i finansowane przez Radę Miejską Gąbina przy współudziale koła Polskiej Macierzy Szkolnej. 11 maja 1918 r. utworzono 4 klasę kursów, a w lipcu tego roku koło Polskiej Macierzy Szkolnej zdecydowało o utworzeniu w tym mieście 4-klasowego progimnazjum²⁰. W Gostyninie, we wrześniu 1915 r., rozpoczęła się normalna nauka w 8-klasowym miejskim gimnazjum filologicznym. W styczniu 1916 r. uruchomiono gimnazjum żeńskie. Na krótko przed odzyskaniem niepodległości (13 sierpnia 1918) gimnazjum męskie uzyskało status szkoły państwowej²¹.

Obok szkolnictwa zaczęło odradzać się również czytelnictwo i inne formy życia kulturalnego. 21 marca 1916 r. w Łowiczu wznowiła działalność czytelnia,

¹⁶ „Gazeta Łowicka” 1918 nr 37.

¹⁷ APRA, AMRa, sygn. 3, k. 11.

¹⁸ F. Janus, *Państwowe Liceum i Gimnazjum im. B. Prusa w Skierniewicach*, Warszawa 1938, s. 24.

¹⁹ J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic...*, s. 245.

²⁰ J. Szczepański, *Dzieje Gąbina...*, s. 236.

²¹ M. Chudzyński, *Między rewolucją 1905–1907 a odzyskaniem niepodległości w 1918 r.*, w: *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 473–475.

choć w porównaniu do okresu przedwojennego jej księgozbiór został uszczuplony o 2000 tomów. Stała się ona placówką urządzoną i finansowaną przez Polską Macierz Szkolną²². W Skierniewicach, po zajęciu miasta przez wojska niemieckie (grudzień 1914), „Czytelnia Ludowa” była nieczynna, a okupanci wykorzystywali jej lokal do przetrzymywania koni²³. Gdy zaistniały sprzyjające warunki polityczne, 8 października 1917 r. ukonstytuował się komitet organizacyjny biblioteki, ustalono statut, a 22 grudnia 1917 r. uzyskano zezwolenie okupacyjnego naczelnika powiatu skierniewickiego na podjęcie działalności²⁴. W Łowiczu ukazywały się pisma lokalne, „Łowiczanie” – nazwany od 1917 r. „Gazetą Łowicką”, oraz gazety urzędowe władz okupacyjnych. Gazety urzędowe ukazywały się również w Skierniewicach i Kutnie.

5.2. Ochrona zdrowia i opieka społeczna

Najpoważniejszym problemem, z jakim borykała się ochrona zdrowia w czasie I wojny światowej, był brak lekarzy (zmobilizowani w większości do carskiej armii) oraz brak leków w czasie okupacji niemieckiej. Funkcjonowały nadal szpitale, w niektórych nawet prowadzono inwestycje np. rozbudowę, jak w szpitalu skierniewickim, w którym dobudowano piętro i założono instalację wodno-kanalizacyjną²⁵. Ochronę zdrowia w Mszczonowie w czasie działań wojennych nadzorował Komitet Obywatelski przez punkt sanitarny, kierowany przez doktora Fijałkowskiego, a od czerwca 1915 r. przez doktora Sikorskiego. Punkt sanitarny prowadził nadzór nad pracą ambulatorium i szpitala rejonowego. Opiekę medyczną nad ludnością ubogą sprawowało ambulatorium. Szpital prowadził m.in. (wiosną 1915) szczepienia przeciwko ospie, które w Mszczonowie objęły około 900 osób²⁶. Po rozwiązaniu Komitetu Obywatelskiego m. Mszczonowa szpital i ambulatorium przeszły na własność i utrzymanie kasy miejskiej. Niemieckie władze okupacyjne były zainteresowane ochroną zdrowia ludności tylko względem zabezpieczenia interesów gospodarki i armii niemieckiej. Poziom pomocy lekarskiej udzielanej przez szpitale ograniczał brak leków. Leczenie szpitalne nie było popularne, a łóżka w szpitalach nie w pełni wykorzystane. W grudniu 1915 r. szpital skierniewicki przejściowo był nieczynny z braku lekarza i środków opatrunkowych²⁷. W Skierniewicach jedyny lekarz zatrudniony w szpitalu dodatkowo dorabiał sobie jako nauczyciel biologii w miejscowej szkole, a lekarze i felczerzy, których było zwykle trzech,

²² T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 320.

²³ APGR, Biblioteka Miejska w Skierniewicach, Akta Towarzystwa Czytelnia im. T. Kościuszki 1917–1933, sygn. 3, nlb.

²⁴ A. Fudała, *Z dziejów Biblioteki Miejskiej w Skierniewicach. Okres działalności Towarzystwa Czytelnia im. T. Kościuszki 1917–1939*, „Rocznik Łódzki” 1970, t. XIV, s. 209.

²⁵ *Z działalności Sejmiku Skierniewickiego*, Skierniewice 1927, s. 65.

²⁶ AAN, CKO. Bł, sygn. 2, k. 55–56.

²⁷ „Kurier Polski” 1915 nr 355.

poza szpitalem też mieli mało zajęcia, co po części wynikało z zacofania ludności, ale też z powodu zubożenia w wyniku wojny²⁸.

Słaba kondycja fizyczna ludności – wynikająca z niedożywienia, braku ciepłej bielizny i odzieży oraz środków higieny osobistej – powodowała występowanie epidemii tyfusu brzuszego i duru plamistego. Władze okupacyjne, aby przeciwdziałać epidemiom, zalecały zakładanie szpitali zakaźnych. W Łowiczu szpital epidemiczny założono poza miastem, w budynkach należących do dawnej fabryki chemicznej²⁹. W Skierniewicach szpital zakaźny założył niemiecki sanitariat okupacyjny w budynku administracyjnym folwarku skierniewickiego. Na wyposażeniu tego „szpitala” znajdowało się dwadzieścia prycz z siennikami i derkami oraz dwa aparaty dezynfekcyjne (stacjonarny i przenośny) ulokowane w sąsiednim budynku³⁰. Profilaktyka przeciwko chorobom zakaźnym opierała się na przymusowych szczepieniach zlecanych przez władze okupacyjne, a wykonywanych przez polskich lekarzy. W kwietniu 1916 r. w powiecie skierniewickim prowadzono szczepienia ospy pod kierunkiem okupacyjnego lekarza powiatowego, dr Holtzmanna³¹.

W maju 1918 r. wobec pogarszającego się stanu higienicznego, grożącego wybuchem wielkiej epidemii, komisje lekarskie kontrolowały stan poszczególnych miejscowości pod względem czystości. W większości stwierdzono katastrofalny stan, któremu nie można było przeciwdziałać z powodu braku środków higienicznych. W czerwcu w Skierniewicach stwierdzono zły stan studzien i wiele z nich jako zagrażających zdrowiu przeznaczono do zasypania³².

Opieka społeczna była prowadzona przez Rady Opiekuńcze i polegała na organizowaniu schronisk dla bezdomnych, wydawaniu zapomóg oraz na prowadzeniu bezpłatnych jadłodajni. W Skierniewicach schronisko dla bezdomnych uruchomiono w styczniu 1915 r. w czasie działań pozycyjnych nad Rawką. W czerwcu było w nim 148 osób, w tym 59 dzieci³³. W Łowiczu w 1916 r. Rada Opiekuńcza utrzymywała przytułek dla starców i kalek na 20 osób oraz przytułek dla bezdomnych dzieci³⁴. W październiku zarząd miasta odmówił pomocy finansowej na utrzymanie przytułku dla dzieci, zalecając całkowite jego utrzymanie Radzie Opiekuńczej. W Gąbinie przytułek dla bezdomnych otwarto w lipcu 1917 r., w dwóch pomieszczeniach domu przy ul. Płockiej³⁵.

Trudna była sytuacja ludności w Skierniewicach, gdzie duża liczba emerytów państwowych (głównie kolejarzy) pozostała bez środków do życia. Od sierpnia 1915 r. bezpłatna jadłodajnia wydawała dziennie około 400 obiadów³⁶.

28 F. Krawczyk, *Organizacja służby zdrowia w Skierniewicach w latach 1914–1945, ze szczególnym uwzględnieniem okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Łódzki” 1977, t. XXII, s. 300.

29 T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 325.

30 Z działalności Sejmiku..., s. 56.

31 „Kreisblatt SK” 1916 nr 8.

32 APGR, AMSk, sygn. 1, k. 89 i 101.

33 AAN, CKO, sygn. 805, nlb.

34 APLW, AMŁw, Rada Opiekuńcza, sygn. 95, k. 1.

35 J. Szczepański, *Dzieje Gąbina...*, s. 232.

36 „Kurier Polski” 1915 nr 355.

W końcu 1915 r. z różnych form pomocy społecznej korzystało 2058 osób (w tym 960 Żydów)³⁷. W Łowiczu w 1916 r. bezpłatna jadalnia wydawała około 600 obiadów dziennie. W 1917 r. liczba osób korzystających z tej formy pomocy jeszcze wzrosła³⁸.

Opieką społeczną w Mszczonowie w czasie działań wojennych i w pierwszych latach okupacji niemieckiej zajmował się Komitet Obywatelski, który prowadził schronisko dla starców i bezdomnych, ochronkę dla 90 dzieci oraz jadalnię i herbaciarnię. Najwięcej kosztów pochłaniało utrzymanie jadalni, na którą w kwietniu 1915 r. wydano 549 rubli 30 kop., a w maju 449 rubli³⁹. Jadalnia funkcjonowała nawet po likwidacji Komitetu Obywatelskiego. Liczba wydawanych w niej obiadów wahała się od 1286 we wrześniu 1915 r., do 3729 w styczniu tegoż roku⁴⁰. Obok bieżącej opieki społecznej Komitet Obywatelski w trudnych sytuacjach wydawał zapomogi w naturze, których wartość sięgała do 1000 rubli miesięcznie⁴¹. Komitet opiekował się także mieniem Żydów wysiedlonych przez wojskowe władze rosyjskie oraz osobami z innych terenów, które czasowo schroniły się w Mszczonowie, prowadził też hurtownię żywnościową.

W Żyrardowie z uwagi na duże skupisko bezrobotnych i uciekinierów z terenów zajętych przez Niemców (13 000 osób w marcu 1915 r.) funkcjonowały 2 bezpłatne jadalnie, które w listopadzie 1914 r. wydały 48 047 obiadów, a w styczniu 1915 r. liczba ta wzrosła do 106 473⁴². W lutym 1915 r. wójt gminy Żyrardów informował naczelnika powiatu błońskiego o rozpoczęciu akcji rozdawania chleba i innych środków spożywczych (zakupionych z funduszy gminy) rodzinom zmobilizowanych do carskiej armii żołnierzy oraz dla uciekinierów⁴³.

5.3. Infrastruktura miejska, zniszczenia wojenne

Na stan infrastruktury miejskiej duży wpływ miały zniszczenia wojenne, które dotknęły głównie Rawę, Sochaczew, Skierniewice i Łowicz. W Sochaczewie najwięcej domów było zniszczonych w wyniku ostrzału artyleryjskiego w czasie walk pozycyjnych nad Bzurą. Szczególnie ucierpiały domy przy ulicach: Warszawskiej, Bóźnicznej oraz Staszica⁴⁴.

Straty w zabudowie w Skierniewicach powstały głównie w październiku 1914 r., kiedy wojska rosyjskie atakowały miasto od strony wschodniej, oraz w czasie działań pozycyjnych nad Rawką. Najwięcej domów uległo zniszczeniu

³⁷ AAN, CKO, sygn. 805.

³⁸ APŁW, AMŁw, sygn. 95, k. 44-45.

³⁹ AAN, CKO, Bł, Preliminarze i sprawozdania, sygn. 8.

⁴⁰ Ibidem, Sprawozdania z działalności dobroczynnej w powiecie błońskim w okresie likwidacji Komitetów Obywatelskich od dnia 13go września 1915 do 10go marca 1916, sygn. 3, k. 20.

⁴¹ Ibidem, sygn. 2, k. 24.

⁴² AAN, CKO, Sprawy KO Żyrardów i Wiskitki, sygn. 729, k. 8-9 i 12.

⁴³ APGR, AGZW, Korespondencja w sprawach bieżących, sygn. 1359.

⁴⁴ APGR, Akta miasta Sochaczewa, Dane statystyczne – miasto Sochaczew, sygn. 63, k. 24.

przy ul. Warszawskiej i na przedmieściu Bielany. Ogółem straty w zabudowie wyniosły 61 budynków mieszkalnych i ponad 90 zabudowań gospodarczych. Z budynków użyteczności publicznej zniszczeniu uległa duża cerkiew wybudowana obok koszar wojskowych oraz budynki kolejowe, wysadzone przez Niemców w październiku 1914 r.⁴⁵

Rawa poniosła straty w zabudowie od ognia artylerii rosyjskiej w czasie działań pozycyjnych od grudnia 1914 do lipca 1915 r., kiedy front przebiegał w odległości około 1,5 km na wschód od miasta⁴⁶.

W Grodzisku w czasie działań wojennych od ognia artyleryjskiego uległy zniszczeniu 22 domy, a kilka drewnianych spaliło wojsko rosyjskie⁴⁷.

Wielkie zniszczenia i utrata dachu nad głową przez tysiące ludzi w Nowym Mieście oraz gminach Góra i Lubania skłoniły miejscowy Komitet Obywatelski do wystąpienia 30 grudnia 1914 r. do CKO w Warszawie o dodatkowe środki na pomoc doraźną⁴⁸.

Ogólnie duże były straty w budynkach użyteczności publicznej. Wycofujące się wojska niemieckie wysadziły w powietrze wszystkie dworce i budynki kolejowe. Zniszczonych zostało wiele kościołów (Głowno, Sochaczew), które były szczególnie narażone na ostrzał artyleryjski. Ogólne zubożenie ludności nie pozwalało w większości zniszczenia te odbudować do końca wojny, co najwyżej przeprowadzano prowizoryczne naprawy. Niemieckie władze okupacyjne wydawały drobiazgowo zalecenia odnośnie utrzymania czystości i porządku (m.in. w Łowiczu), które jednak nie zawsze były realizowane z braku środków⁴⁹. Dewastacji uległy też drogi, zwłaszcza na kierunkach strategicznych, używane najczęściej przez wojsko w czasie działań wojennych. Poniszczono bądź wywieziono narzędzia służące do naprawy i konserwacji dróg⁵⁰. Ograniczono ruch pociągów, utrudniając ludności komunikację, która dodatkowo była obwarowana odpowiednimi przepisami administracyjnymi. Organizowano natomiast komunikację na kierunkach niezbędnych dla władz niemieckich, m.in. 5 stycznia 1916 r. uruchomiono komunikację samochodową pomiędzy Kutnem i Płockiem przez Gostynin⁵¹.

Pocztą i telegraf w pierwszym okresie okupacji nie funkcjonowały. Po uruchomieniu tych instytucji początkowo korzystała z nich tylko administracja niemiecka, ludności zezwolono na korzystanie dopiero w marcu 1916 r. z nakazem, aby korespondencja odbywała się tylko w języku niemieckim⁵².

Jedynymi inwestycjami komunalnymi poczynionymi w latach I wojny światowej było instalowanie oświetlenia elektrycznego w miastach. W Skierniewicach budowę elektrowni miejskiej podjęto na podstawie oferty z 16 września

45 *Z działalności Sejmiku...*, s. 39.

46 J. Mroczka, *Powiat rawski w latach I wojny...*, s. 278-279.

47 B. Dymek, *Grodzisk Mazowiecki w latach 1914-1939...*, s. 173.

48 AAN, CKO, Sprawy KO Nowe Miasto pow. rawskiego, sygn. 691, k. 118.

49 APLW, AMLw, Reinigung und Instandhaltung der Strassen, Brücken und Gräben, sygn. 66.

50 AAN, GUL, sygn. 1120.

51 „Godzina Polski” 1916 nr 12.

52 „Kreisblatt Sk” 1916 nr 5.

1916 r. firmy „Siemens i Reinecker” z Berlina. Z uwagi na znaczne zapotrzebowanie na energię elektryczną, w 1918 r. elektrownia została powiększona przez kupno drugiej lokomobili i dynamomaszyny. Prąd dostarczano odbiorcom tylko od zmierzchu do późnych godzin nocnych⁵³. W Łowiczu elektrownię urządziły w 1916 r. niemieckie władze okupacyjne dla swoich potrzeb, instalując w niej dynamomaszyny o mocy 220 KM⁵⁴. W 1917 r. elektrownia została przekazana w użytkowanie władzom miejskim, które z uwagi na duże potrzeby zwiększyły moc maszyn. Z powodu braku opału elektrownia nie funkcjonowała w godzinach nocnych (23⁰⁰ – 5⁰⁰)⁵⁵.

Znaczny wpływ na sytuację w miastach miały garnizony wojskowe. W większych miastach (Skierniewice, Łowicz czy Kutno), z uwagi na znajdujące się tam koszary jeszcze po wojskach carskich, nie miało to wpływu na sytuację mieszkaniową, w mniejszych (np. Gąbin), w których garnizony były również dość liczne, stawała się problemem. W Gąbinie w 1916 r. wojsko zajmowało 139 pokoi u 47 mieszkańców oraz 19 stajni. Wynagrodzenie za kwaterek było symboliczne i nie pokrywało nawet części kosztów utrzymania budynków⁵⁶.

6. Życie polityczne

Wybuch I wojny światowej spowodował ożywienie polityczne społeczeństwa polskiego. Ponieważ występujący dotąd w miarę zgodnie (zwłaszcza w sprawach polskich) zaborcy znaleźli się w przeciwstawnych, zwalczających się blokach militarnych, rysowała się szansa jeśli nie niepodległości, to uzyskania przynajmniej jakiejś formy autonomii. Narodowa Demokracja podtrzymywała koncepcję współpracy z Rosją i rozwinęła plany zjednoczenia ziem polskich w ramach Imperium Rosyjskiego, licząc przy tym na uzyskanie autonomii. Obóz związany z państwami centralnymi kształtował się na terenie Galicji. Z legionami Piłsudskiego od początku ich istnienia związała się grupa młodzieży ze Skierniewic, m.in. Bolesław Pawłowski, Aleksander Konarski, Kazimierz Madej i Wiktor Momot, którzy przedarli się przez granicę austro-węgierską w lipcu 1914 r. na kurs drużyn strzeleckich do Nowego Sącza i tam zaskoczył ich wybuch wojny⁵⁷.

W czasie działań pozycyjnych nad Rawką i Bzurą działalność polityczna na zachodnim Mazowszu uległa znacznemu ograniczeniu ze względu na warunki wojenne. Carska policja rozbiła działalność „Zarania” i 12 maja 1915 r. związanych z tą gazetą działaczy aresztowano (redaktora Maksymiliana Malinowskiego i jego najbliższych współpracowników) i wywieziono w głąb Rosji. Według niektórych opinii, zniszczenie przemysłu i wywiezienie części robotników do

⁵³ J. Józefcki, *Dzieje Skierniewic...*, s. 243.

⁵⁴ APŁW, AMŁw, O kotłach parowych w elektrowni i łaźni, sygn. 227.

⁵⁵ Ibidem, Sprawy przemysłowe, sygn. 67.

⁵⁶ APŁ, AMGb, Militärquartire, sygn. 510.

⁵⁷ F. Janus, *Państwowe Liceum...*, s. 22.

Rosji spowodowało zamieranie wśród robotników życia społecznego i politycznego⁵⁸. Są jednak liczne ślady działalności partii politycznych. Z lipca 1915 r. pochodzi ulotka PPS nawołująca do jedności robotniczej⁵⁹. Kutnowski Komitet Rewolucyjny PPS w wydawanych ulotkach nawoływał robotników do walki z okupantem niemieckim⁶⁰. Głównym ośrodkiem ruchu robotniczego w 1915 r. na zachodnim Mazowszu pozostawał nadal Żyrardów⁶¹. Według sprawozdania z czerwca 1918 r., PPS-Fracja Rewolucyjna w Żyrardowie liczyła 15 członków i około 50 sympatyków⁶². W pierwszym okresie wojny PPS-lewica poprzez swoje komórki organizacyjne wiele czasu poświęcała na pomoc robotnikom pozostającym bez pracy i środków do życia. W tych działaniach była jednak dystansowana przez Komitety Obywatelskie, opanowane przez Narodową Demokrację, która dysponowała dużymi środkami finansowymi oraz przechwytywała pomoc nadsyłaną z centralnej Rosji⁶³. Również SDKPiL – najostrzej prześladowana przez władze carskie, przynajmniej w pierwszym okresie okupacji – miała większą swobodę i podjęła półlegalną działalność⁶⁴.

Utworzony 16 sierpnia 1914 r. w Krakowie Naczelny Komitet Narodowy (NKN) działał na terenie zachodniego Mazowsza przez swoje kontakty i emisariuszy, jednak uzyskał bardzo nikiły wpływ. 5 grudnia 1915 r. doszło do zjednoczenia ruchu ludowego. Powstało Polskie Stronnictwo Ludowe, w którego skład weszły: Stronnictwo Ludowe, Związek Ludu Chłopskiego i Związek Chłopski⁶⁵. Do końca 1916 r. wzrosła aktywność PSL w powiecie łowickim, zwłaszcza w gminach: Jeziorko, Dąbkowice, Lubianków i Bąków. W listopadzie i grudniu założono koła PSL w Bobrownikach, Bocheniu, Chaśnie, Jackowicach, Łaguszewie, Mastkach, Ostrowiu i Płaskocinie⁶⁶. Aby przeciwdziałać wpływom radykalnego PSL, powołano (przy dużym współudziale kleru) w lutym 1917 r. konkurencyjne Zjednoczenie Ludowe, które głosiło hasła solidaryzmu społecznego i zgody klasowej⁶⁷. Koła Zjednoczenia Ludowego powstały również w powiecie łowickim, a jednym z czołowych jego działaczy był F. Wojda z miejscowości Sobota⁶⁸. Od początku 1917 r. poważnej rozbudowie uległa PPS. W lutym

58 J. Sobczak, *Rewolucja październikowa w Rosji w świetle prasy Warszawy i Mazowsza*, w: *Odgłosy rewolucji październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970, s. 17.

59 AAN, Polska Partia Socjalistyczna, Organizacje terenowe PPS Frakcji Rewolucyjnej, sygn. 305/III t. 39.

60 AAN, Polska Partia Socjalistyczna – Frakcja Rewolucyjna (dalej – PPS-FR), Kutnowski Okręgowy Komitet Robotniczy. Odezwy, sygn. 15/IV t. 4, k. 1.

61 J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1914–1919*, w: *Ruch robotniczy i ludowy w Polsce 1914–1923*, Warszawa 1961, s. 325.

62 AAN, PPS-FR, Warszawski Okręgowy Komitet Robotniczy. Odezwy, sygn. 15/IV t. 11, k. 3–4.

63 F. Tych, *PPS-lewica w latach wojny 1914–1918*, Warszawa 1960, s. 37 i 39.

64 J. Kancewicz, *SDKPiL wobec zagadnień wojny, rewolucji i niepodległości Polski w latach 1914–1918*, w: *Ruch robotniczy i ludowy w Polsce 1914–1923*, Warszawa 1961, s. 120.

65 J. Molenda, *Masy chłopskie i ruch ludowy w czasie wojny 1914–1918*, w: *Ruch robotniczy i ludowy w Polsce 1914–1923*, Warszawa 1961, s. 382.

66 J. Socha, *Wieś łowicka w latach 1918–1928. Z badań nad strukturą polityczną regionu*, „Rocznik Mazowiecki” 1984, t. 8, s. 144.

67 A. Łuczak, *Powstanie i działalność Zjednoczenia Ludowego i Polskiego Zjednoczenia Ludowego*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1968 nr 10, s. 168.

68 J. Socha, *Wieś...*, s. 145.

tego roku okręgowa organizacja warszawska (obejmująca również Żyrardów i Grodzisk) liczyła około 450 członków⁶⁹. W Skierniewicach pierwsze spotkania socjalistów rozpoczęły się w drugiej połowie 1915 r., a za miejsce spotkań służył dom przy ul. Piotrkowskiej, znajdujący się naprzeciw szpitala wojskowego. Najczynniejszymi uczestnikami spotkań byli: Józef Bok, Wacław Krajewski, Stanisław Trębski i Stefan Jaros. Od czerwca 1916 r. nawiązano kontakty z Józefem Szemiotem z Warszawy, reprezentującym SDKPiL, i rozpoczęto kolportaż literatury tej organizacji. Działacze wyszli na teren wsi, organizując pierwsze koło wiejskie w majątku ziemskim w Żelaznej koło Skierniewic⁷⁰. Od końca 1917 r. PSL przystąpiła do tworzenia na szerszą skalę organizacji powiatowych. W lutym funkcjonowały one już w powiatach: rawskim, grójeckim, łowickim i sochaczewskim⁷¹.

W 1918 r. najsilniejszym ośrodkiem ruchu robotniczego pozostał Żyrardów, gdzie PPS-Frakcja Rewolucyjna liczyła 15 członków, a od początku listopada odrodziła się SDKPiL, której załączkiem była grupa aktywistów działających od wiosny 1918 r. (Andrzej Malinowski, Bolesław Sienkiewicz, Józef Chmielewski, Franciszek Biedrzycki i inni)⁷². Duże wpływy na zachodnim Mazowszu we wszystkich środowiskach posiadała Narodowa Demokracja. Działalność jej jednak jest trudna do prześledzenia, gdyż odbywała się niejako nieformalnie, bez dokumentacji liczby członków i bez określania swoich stref wpływów. Największymi wpływami Narodowa Demokracja cieszyła się w drobnomieszczaństwie zarówno w miastach, jak i osadach. Niezależnie od organizacji politycznych, na zachodnim Mazowszu działała Polska Organizacja Wojskowa, a dużą rolę w niej odgrywała młodzież starszych klas gimnazjalnych. Wzrost liczebny tej organizacji był szybki. W powiecie łowickim w końcu 1916 r. skupiała 54 członków, a w październiku 1918 r. już 151 członków⁷³. W powiecie kutnowskim i gostynińskim POW posiadała 9 komend miejscowych, z których na zachodnim Mazowszu funkcjonowały: I. Kutno, II. Luszyn, III. Gostynin i IX. Strzelce⁷⁴.

Wiosną 1916 r. w strukturze organizacyjnej POW wszystkie powiaty zachodniego Mazowsza należały do Okręgu Warszawskiego (I), z wyjątkiem powiatu brzezińskiego należącego do Okręgu Łódzkiego (IV)⁷⁵. Wpływy polityczne w POW posiadały różne organizacje w zależności od tego, kto pełnił dowództwo. W Skierniewicach POW znajdowała się pod wpływem Narodowej Demokracji, w Łowiczu duże wpływy posiadała PPS-Frakcja Rewolucyjna.

⁶⁹ J. Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917–1919*, Warszawa 1962, s. 33.

⁷⁰ AAN, Teczeki os., sygn. 621.

⁷¹ J. Molenda, *Polskie Stronnictwo Ludowe w Królestwie Polskim*, Warszawa 1965, s. 66.

⁷² K. Zwoliński, *Proletariat Żyrardowa w okresie wrzenia rewolucyjnego w latach 1917–1920*, w: *Odgłosy rewolucji październikowej na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1970, s. 137.

⁷³ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 328.

⁷⁴ D. Marchewka, *Z dziejów Polskiej Organizacji Wojskowej w obwodzie kutnowskim*, „Kutnowskie Zeszyty Regionalne” 1997, t. 1, s. 144.

⁷⁵ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław 1984, s. 55.